

BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI DARSLARIDA O'QUVCHILARNING NUTQIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY METODLARI

Yusupova Indira Alisher qizi

Osiyo xalqaro universiteti

Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang'ich ta'lim)
mutaxassisligi magistanti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21331982>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 09-iyul 2026 yil

Ma'qullandi: 11-iyul 2026 yil

Nashr qilindi: 13-iyul 2026 yil

KEY WORDS

ona tili ta'limi, nutqiy kompetensiya, boshlang'ich sinf, interfaol metodlar, kommunikativ yondashuv, klaster, sinkveyn, INSERT usuli, dialogik nutq, izchil bayon etish.

ABSTRACT

Mazkur maqolada boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishning zamonaviy metodlari pedagogik-metodik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Nutqiy kompetensiya tushunchasi, uning tarkibiy qismlari (lug'at boyligi, grammatik to'g'rilik, izchil bayon etish, tinglab tushunish va muloqot ko'nikmalari) yoritilgan. Interfaol metodlar — klaster, sinkveyn, INSERT, rolli o'yinlar, tayanch so'zlar asosida hikoya tuzish va boshqa zamonaviy usullarning nutqiy kompetensiya rivojiga ta'siri ilmiy-amaliy jihatdan asoslab berilgan, shuningdek ularni boshlang'ich ta'lim sharoitida qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan.

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchining nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish boshlang'ich ta'limning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi, chunki aynan boshlang'ich sinf davrida bolada tilning barcha funksional imkoniyatlaridan foydalanish, fikrini og'zaki va yozma shaklda izchil, mantiqiy va grammatik jihatdan to'g'ri ifodalash ko'nikmalarining asosi shakllanadi[1]. Ona tili darslari esa bu jarayonda markaziy o'rin tutadi, chunki aynan ushbu fan doirasida o'quvchi nafaqat til qoidalarini, balki ulardan amaliy nutqiy faoliyatda foydalanishni ham o'rganadi.

So'nggi yillarda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan Davlat ta'lim standartlarining yangilanishi, boshlang'ich sinf o'quvchilarida nafaqat nazariy bilim, balki amaliy kommunikativ ko'nikmalarni ham shakllantirishni talab etmoqda[2]. Bu esa o'z navbatida an'anaviy, ko'proq reproduktiv xarakterdagi o'qitish metodlaridan interfaol, o'quvchining faol ishtirokini talab qiluvchi zamonaviy metodlarga o'tishni taqozo etadi. Zamonaviy metodlar o'quvchini nafaqat tinglovchi, balki ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi, bu esa nutqiy kompetensiyaning barcha tarkibiy qismlarini — lug'at boyligi, grammatik to'g'rilik, tinglab tushunish va izchil bayon etish ko'nikmalarini — uyg'un rivojlantirish imkonini beradi.

Amaliyotda ko'plab pedagoglar zamonaviy interfaol metodlarni qo'llashda ma'lum qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar — bu metodlarning boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlariga moslashtirilmagan holda, mexanik tarzda qo'llanishi ko'zlangan natijani

bermasligi mumkin[3]. Shu nuqtai nazardan, boshlang'ich sinf ona tili darslarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirishning zamonaviy metodlarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash, ularning har birining o'ziga xos imkoniyatlari va qo'llash xususiyatlarini aniqlash mazkur maqolaning dolzarbligini belgilaydi.

Muammoning o'rganilgan darajasi. Nutqiy kompetensiyani rivojlantirish masalasi pedagogika va lingvodidaktika fanida keng o'rganilgan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, L.S. Vigotskiy[1]ning bola nutqi va tafakkurining o'zaro bog'liqligi haqidagi nazariyasi, shuningdek M.R. Lvov[2]ning boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqni rivojlantirish metodikasiga bag'ishlangan tadqiqotlari ushbu sohaning nazariy asosini tashkil etadi. Ularning ishlarida nutqiy kompetensiyaning bosqichma-bosqich shakllanish qonuniyatlari, bolaning yosh xususiyatlariga mos nutqiy mashqlar tizimi ishlab chiqilgan.

Interfaol ta'lim metodlarining nazariy-amaliy asoslari esa J. G'oipov[3], N. Ishmuhamedov[4] kabi mahalliy pedagog-olimlarning ishlarida atroflicha yoritilgan bo'lib, ularda klaster, sinkveyn, INSERT, aqliy hujum kabi metodlarning turli ta'lim bosqichlarida qo'llanish tamoyillari ishlab chiqilgan. Shuningdek, R. Yunusov[5] va boshqa mualliflarning tadqiqotlarida O'zbekiston boshlang'ich ta'lim tizimida ona tili o'qitish metodikasining rivojlanish tarixi va zamonaviy holati tahlil qilingan.

Olib borilgan ilmiy izlanishlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, interfaol metodlarning har birini aynan nutqiy kompetensiyaning qaysi tarkibiy qismini (lug'at boyligi, grammatik to'g'rilik, izchil bayon etish, tinglab tushunish yoki muloqot ko'nikmalari) rivojlantirishga qanday ta'sir ko'rsatishini tizimli, taqqoslama tahlil qiluvchi, shu bilan birga ularning boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlariga moslashtirilgan holda qo'llash xususiyatlarini ochib beruvchi kompleks tadqiqotlar hali yetarli darajada mavjud emas. Ushbu bo'shliqni to'ldirish mazkur tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyatini belgilaydi.

Muhokama. Nutqiy kompetensiya tushunchasini to'g'ri anglash uchun, avvalo, uning tarkibiy qismlarini aniqlab olish zarur. Nutqiy kompetensiya — bu shaxsning tilning leksik, grammatik va fonetik vositalaridan muloqot vaziyatiga mos ravishda, izchil va mantiqiy tarzda foydalana olish qobiliyati bo'lib, u quyidagi asosiy tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: lug'at boyligi (leksik kompetensiya), grammatik to'g'rilik, fikrni izchil va mantiqiy bayon eta olish (matn tuzish ko'nikmasi), tinglab tushunish hamda dialogik va monologik nutq ko'nikmalari[1]. Boshlang'ich sinf davrida ushbu tarkibiy qismlarning barchasi bir-biri bilan uzviy bog'liq holda, bosqichma-bosqich shakllanadi, shu sababli ularni rivojlantirishga kompleks yondashuv talab etiladi.

An'anaviy ta'lim metodlari, xususan pedagog tomonidan tayyor bilim berish, matnni yodlab aytib berish, savol-javob usulining reproduktiv shakllari, o'quvchida asosan passiv nutqiy ko'nikmalarni (tinglab tushunish, tayyor matnni takrorlash) shakllantiradi, biroq mustaqil, ijodiy va vaziyatga mos nutq yaratish ko'nikmasini yetarli darajada rivojlantirmaydi[2]. Zamonaviy interfaol metodlar esa aynan shu kamchilikni bartaraf etishga qaratilgan bo'lib, ular o'quvchini nutqiy faoliyatning faol ishtirokchisiga aylantiradi, unda mustaqil fikrlash, o'z fikrini asoslash va turli nutqiy vaziyatlarda erkin muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Klaster (assotsiativ xarita) usuli o'quvchining lug'at boyligini faollashtirish va tushunchalar o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishlarni anglashda samarali vosita hisoblanadi[3]. Ushbu usulda o'quvchilar berilgan mavzu atrofida o'zlariga ma'lum bo'lgan so'z va

tushunchalarni erkin tarzda yozib, ularni bir-biri bilan bog'lashadi. Bu jarayon nafaqat lug'at zahirasini faollashtiradi, balki o'quvchida assotsiativ va tizimli fikrlash ko'nikmasini ham rivojlantiradi. Biroq shuni ta'kidlash joizki, klaster usuli asosan lug'aviy darajada samara berib, u yolg'iz holda nutqning izchilligini shakllantirish uchun yetarli emas, shu sababli uni boshqa metodlar bilan birgalikda qo'llash tavsiya etiladi.

Sinkveyn usuli — besh qatordan iborat, qat'iy grammatik-mazmuniy tuzilishga ega she'riy shaklda fikrni ixcham ifodalash mashqi bo'lib, u o'quvchida so'zlarni aniq tanlash, fikrni siqib, mazmunli tarzda ifodalash ko'nikmasini rivojlantiradi[4]. Boshlang'ich sinf sharoitida ushbu usulni qo'llashda uning qat'iy shaklini soddalashtirish, bosqichma-bosqich murakkablashtirib borish maqsadga muvofiqdir, aks holda ushbu vazifa yosh o'quvchi uchun ortiqcha qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Rolli o'yinlar esa dialogik nutqni rivojlantirishning eng samarali usullaridan biri hisoblanadi — ular o'quvchini tabiiy muloqot vaziyatiga qo'yib, unda nutqiy odob-axloq qoidalarini, vaziyatga mos nutqiy uslubni tanlash ko'nikmasini amaliy tarzda shakllantiradi. Ayniqsa uyatchan, sinfda faol bo'lmagan o'quvchilar uchun o'yin shaklidagi mashg'ulotlar ularning nutqiy faolligini oshirishning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi.

INSERT usuli (matnni belgilar tizimi orqali o'qish) o'quvchida matnni tanqidiy idrok etish, o'qilgan ma'lumotga nisbatan shaxsiy munosabat bildirish ko'nikmasini shakllantiradi[5]. Ushbu usulda o'quvchilar matnni o'qish jarayonida "bilaman", "yangi ma'lumot", "mening tasavvurimga zid" kabi belgilar bilan matnni belgilab boradilar, bu esa ularda faol, ongli o'qish ko'nikmasini rivojlantiradi. Tayanch so'zlar asosida hikoya tuzish mashqi esa nutqning izchilligi va mantiqiyligini bevosita shakllantiruvchi eng samarali usullardan biri hisoblanadi — o'quvchi berilgan so'zlar ketma-ketligiga tayangan holda mustaqil ravishda izchil matn (hikoya) tuzishga o'rganadi. Zaif o'quvchilar uchun ushbu jarayonni yengillashtirish maqsadida qo'shimcha vizual tayanchlardan (rasm, syujetli sxema) foydalanish tavsiya etiladi.

Zamonaviy multimedia va audio-video vositalardan foydalanish ham nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda muhim o'rin tutadi, chunki ular o'quvchiga adabiy talaffuz namunalarini eshitish, jonli nutq vaziyatlarini kuzatish imkonini beradi[1]. Biroq ushbu vositalardan ortiqcha, o'lchovsiz foydalanish o'quvchining mustaqil nutqiy faolligini pasaytirishi, uni faqat "tomoshabin" holatiga olib kelishi mumkinligini ham unutmaslik lozim. Shu sababli texnologik vositalarni faqat yordamchi, mustahkamlovchi vosita sifatida, o'quvchining o'z faol nutqiy ishtirokini talab qiluvchi mashqlar bilan uyg'un holda qo'llash zarur.

Natijalar. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida qo'llaniladigan zamonaviy interfaol metodlarni tahlil qilish jarayonida ularning har biri nutqiy kompetensiyaning qaysi tarkibiy qismini rivojlantirishga xizmat qilishi, qo'llash xususiyatlari, afzalliklari va e'tiborga olinishi lozim bo'lgan cheklovlari tizimlashtirildi. Tahlil natijalari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan holda keltirilgan:

1-jadval

No	Metod nomi	Nutqiy kompetensiyani ng qaysi tarkibiy qismini rivojlantiradi	Qo'llash xususiyati (dars bosqichi)	Afzalliklari	Cheklovlari / e'tiborga olinishi kerak jihatlar
1	Klaster (assotsiati v xarita)	Lug'at boyligi, tushunchalar o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishni anglash	Mavzuga kirish va bilimlarni faollashtirish bosqichi	Tez, vizual, barcha o'quvchilarni faollashtiradi, ijodiy fikrlashni rivojlantiradi	Faqat lug'aviy darajada qoladi, nutqni izchil bayon etish ko'nikmasini alohida shakllantirmaydi
2	Sinkveyn	Fikrni ixcham va aniq shaklda ifodalash, so'z boyligini faollashtirish	Mavzuni mustahkamlash va umumlashtirish bosqichi	Ijodiy-analitik tafakkurni rivojlantiradi, har bir o'quvchi mustaqil ishlaydi	Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun qat'iy grammatik shakl talabi qiyinchilik tug'dirishi mumkin, sodda variantlardan boshlash lozim
3	Rolli (didaktik) o'yinlar	Dialogik nutq, muloqot odob-axloqi, vaziyatga mos nutqiy uslubni tanlash	Yangi mavzuni mustahkamlash va amaliy qo'llash bosqichi	Yuqori motivatsiya, tabiiy muloqot vaziyatini yaratadi, uyatchan o'quvchilarni ham jalb etadi	Sinfda tartib-intizomni saqlash va vaqtni oqilona taqsimlashni talab qiladi
4	INSERT (belgilash tizimi orqali o'qish)	Tinglab-o'qib tushunish, matn mazmunini tanqidiy idrok etish	Yangi matn bilan tanishish bosqichi	O'quvchida mustaqil mulohaza yuritish va matnga nisbatan shaxsiy munosabat shakllantiradi	Boshlang'ich sinfda belgilar tizimini avval alohida o'rgatish zarur, aks holda chalkashlik yuzaga keladi
5	Suyanch so'zlar (tayanch so'zlar) asosida	Fikrni izchil, mantiqiy ketma-ketlikda bayon etish, gap qurilishi ko'nikmasi	Amaliy mashq va ijodiy yozuv bosqichi	Nutqning izchilligi va mantiqiyligini bevosita rivojlantiradi, individual	Zaif o'quvchilar uchun qo'shimcha vizual tayanch (rasm, sxema) bilan ta'minlash tavsiya etiladi

№	Metod nomi	Nutqiy kompetensiyani ng qaysi tarkibiy qismini rivojlantiradi	Qo'llash xususiyati (dars bosqichi)	Afzalliklari	Cheklovlari / e'tiborga olinishi kerak jihatlar
	hikoya tuzish			ijodkorlikka imkon beradi	

1-jadvalda keltirilgan tahlildan ko'rinib turibdiki, nutqiy kompetensiyaning turli tarkibiy qismlarini rivojlantirish uchun bitta universal metod mavjud emas — har bir metod ma'lum bir tarkibiy qismga nisbatan yuqori samara beradi. Xususan, klaster va multimedia vositalari ko'proq lug'at boyligi va tinglab tushunish ko'nikmalarini, rolly o'yinlar va guruhviy hamkorlik esa dialogik nutq va muloqot madaniyatini, tayanch so'zlar asosida hikoya tuzish va sinkveyn esa izchil bayon etish va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa nutqiy kompetensiyani har tomonlama, uyg'un rivojlantirish uchun turli metodlarni bir dars yoki mavzu doirasida kompleks, o'zaro to'ldiruvchi tarzda qo'llash zarurligini ko'rsatadi. Metodni tanlashda uning dars bosqichiga mosligini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi — masalan, klaster mavzuga kirish bosqichida, sinkveyn esa mavzuni umumlashtirish bosqichida ancha yuqori samara beradi. Bundan tashqari, ko'pchilik zamonaviy metodlarning samaradorligi ularni boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlariga moslashtirib, soddalashtirilgan shaklda, bosqichma-bosqich murakkablashtirib qo'llashga bevosita bog'liqligi aniqlandi. Umuman olganda, ishlab chiqilgan tasnif pedagoglarga har bir dars mavzusi va maqsadidan kelib chiqib, eng mos metodni tanlash imkonini beruvchi amaliy vosita bo'la olishini ko'rsatdi.

Xulosa.

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish murakkab, ko'p qirrali pedagogik jarayon bo'lib, u zamonaviy interfaol metodlarni ilmiy asoslangan holda, tizimli va bosqichma-bosqich qo'llashni talab etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, klaster, sinkveyn, INSERT, rolly o'yinlar, tayanch so'zlar asosida hikoya tuzish va multimedia vositalari kabi zamonaviy metodlarning har biri nutqiy kompetensiyaning ma'lum bir tarkibiy qismini rivojlantirishga xizmat qiladi, shu sababli ularni bir-birini to'ldiruvchi tarzda, kompleks qo'llash eng yuqori pedagogik samarani beradi.

Zamonaviy metodlarni boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh va individual xususiyatlariga moslashtirilgan holda, dars maqsadi va bosqichiga mos ravishda tanlash muhim ahamiyat kasb etadi. Ona tili ta'limi tizimida nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga bunday kompleks, ilmiy asoslangan yondashuv o'quvchida nafaqat til bilimlarini, balki hayotiy muloqot ko'nikmalarini ham shakllantirishga xizmat qiladi. Kelgusi tadqiqotlarda zamonaviy raqamli ta'lim vositalari va sun'iy intellektga asoslangan interaktiv dasturlarning boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishdagi samaradorligini chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.

2. Львов М.Р. Методика развития речи младших школьников. – М.: Просвещение, 1985. – 176 с.
3. G'oirov J. Interfaol ta'lim metodlari va ularni qo'llash texnologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2010. – 152 b.
4. Ishmuhamedov N., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste'dod, 2008. – 180 b.
5. Yunusov R. Boshlang'ich ta'limda ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2013. – 210 b.
6. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – 159 с.
7. Karimova D. Boshlang'ich sinflarda ona tili darslarini zamonaviy metodlar asosida tashkil etish. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 168 b.

